

KISS LAJOS idézett szótárában megelőző etimológiai kutatások idézésével ezt írja: "Tövében az ie. *sal- 'patak, folyóvíz, áramlás' rejlik" (713; vö. 552).

Eme etimológiai adatok ismeretében a következő megjegyzéseket tehetjük:

a) A só jelentés kizárható azon az alapon, hogy geológiai sósság nem hozható kapcsolatba a folyóval. A Zala megye határához közel levő Szalafő falu külterületén van a folyó forrása, s 115 km folyásában két könyökkanyarulat után ömlik a Balatonba. Területileg tehát eléggé távol van az ausztriai és német "sóvidéktől", ahol meglehetősen sok *sal-*, *salz-* kezdetű folyónév van (A. BACH, *Die deutschen Ortsnamen*. Heidelberg, 1954. 53).

b) A hullámozó, habzó értelmezés sem valószínű. A Zala folyó elmocsarasodott területen folyt (PAIS LÁSZLÓ, *A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza: A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve*. 1. 1942. passim). Lehet, hogy itt-ott pár méteres darabon lehetett benne sodrás, habzás a talaj lejtése következtében, de nem volt rá jellemző a hullámverés.

c) Az elmocsarasodott táj nyilván tele volt szürke, kékes levelű fűzfákkal, mint ahogyan ma is jellegzetes berkes vidék kíséri a folyót a szabályozás után is. Így inkább a szürke színű fűzfalevelek látványától kaphatta a nevét.

Gondolataink összefoglalásaképpen kijelenthetjük, hogy a Zala folyó vize nem volt sós, tehát a Pannóniában levő római légiónok nem nevezhették el a folyót sós ízű vízeről.

Nem igazolt, csak bizarr ötletként megemlíthetjük, hogy az egyidőben a Zala megyei Petrikeresztúron lakó Pálóczi Horváth Ádám az általa alapított rövid életű Göcseji Helikont nemcsak a Festetich György által megvalósított keszthelyi Helikon hatására nevezhette el, hanem a görögös műveltségű költő-folklorista érezte a szóban levő *heliké* tőszót, amely a SOLTÉSZ-SZINYEI-féle Görög–magyar szótár (Sárospatak, 1975) szerint 'göncölszekere' (csillagzat); 'tekerület'; 'fűzfa'. Mikor tekintetét végighordozta a zalai táj jellegzetes, berkes (fűzfás) szelídségén, talán ez is eszébe juthatott a Helikon névről.

MARKÓ IMRE LEHEL

A névtudomány helye a nyelvészeti diszciplínák rendszerében

1. A nyelvtudománynak vannak olyan területei, amelyek a saussure-i tanítások nyomán bekövetkezett mélyreható elméleti és módszertani változások eredményeként némileg háttérbe szorultak. Ez azt jelenti, hogy a SAUSSURE tanításával kezdődő új paradigma – a nyelvtudomány viszonylagos önálló fejlődésének korszaka – a nyelv formális mozzanatainak a vizsgálatát tekintette kutatási programja velejének, s ily módon a nyelvnek minden olyan jelensége, amely kívül esett az uralkodó paradigma érdeklődési körén, a kutatásban csak másodlagos

szerepet juttatott neki az uralkodó irányzat. Természetesen ez a megállapítás is nagyon viszonylagos. Az ún. hagyományos nyelvészet a súlyos bírálatok ellenére is haladt a maga kitaposott útján azzal a többlettel gazdagodva, amit a tudományos fejlődés elvi és módszertani eredményeiből a maga számára leszűrhetett. A neves francia nyelvtes, ANDRÉ MARTINET az ötvenes években a strukturális nyelvészeti irányzatok és hagyományos nyelvészet hívei között dúló vitáról találoán jegyezte meg: "Alighanem túlzás nélkül mondhatni, hogy az egyik csoport átlagos képviselője őszintén képtelen a másik csoport tevékenységének bármi jelentést (értelmet) tulajdonítani" (A. MARTINET: *Word* 10 [1954]: 123; idézi TELEGGI ZSIGMOND, A nyelvtes tudomány meghasonlásáról: *ÁNyT.* 1 [1963]: 295). Ám ez az áldatlan vita ennek ellenére sem volt haszontalan. Mindkét fél tanult a másik erényeiből és hibáiból, s a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején – a hagyomány és újítás jegyében – egy új tudományos paradigma körvonalai rajzolódnak ki.

2. Maga a névtudomány – mely jellegénél fogva igen szoros kapcsolatban volt és van az ötvenes években agyonbírált történeti nyelvészettel – ha eredményei nem voltak is mindig oly látványosak, mint az elmúlt két évtizedben (KISS LAJOS, *Az európai névtudomány utóbbi másfél évtizede*; ÖRDÖG FERENC, *A földrajzi nevek gyűjtése, kutatása 1980–1986*; HAJDÚ MIHÁLY, *A személynevek és egyéb tulajdonnevek gyűjtése, kutatása 1980–1986: Névtudomány és művelődéstörténet*. Szerk. BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Bp., 1989), de az ún. hagyományos és modern nyelvészeti irányzatok olykor-olykor igen kegyetlen és szenvedélyektől sem mentes vitái ellenére sem sodródott a tudományos élet vakvágányára. Az összehasonlító-történeti nyelvészet megszületése óta a korszak tudományos szemléletétől függően kisebb vagy nagyobb mértékben mindig gazdagította nyelvészeti ismereteinket. Ez utóbbi megállapításunk, hogy ti. a névtudomány "mindig gazdagította nyelvészeti ismereteinket" csak részgazságot takar. Ugyanis a névtudomány ma már nem csupán nyelvészeti diszciplína, tehát nem csupán nyelvészeti ismereteinket gazdagítja, mivel olyan "holdudvara" alakult ki, oly sok tudományos területtel érintkezik, hogy integráló ereje már-már közelít a lendületesen fejlődő szövegtanéhoz. Hol van tehát a helye a korszerűen művelt névtudománynak a nyelvészeti diszciplínák rendszerében, és miben, mennyiben mutat túl ezen a rendszeren? A továbbiakban egészen vázlatosan erre a kérdésre próbálunk választ adni.

3. A névtudomány a nyelvtes tudomány nagy rendszerén belül annak a diszciplináris tudománycsoportnak egyik lényeges eleme, ága, amelyet a nyelv szókincstana, a lexikológia foglal egységbe, s amely a szó felépítésének alapelveit és tanulmányozásának módozatait vizsgálja. Részletekbe nem bocsátkozhatunk, a lexikológiával kapcsolatban itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy magát a fogalmat, a "lexikológia" elnevezést használják tágabb és szűkebb értelemben is. A tágabb értelemben használt lexikológia a nyelvek szókincsének általános elméleti kérdéseit vizsgálja, szűkebb értelmezésben pedig egy-egy nyelv szókincsének a sajátosságai kerülnek előtérbe, ám a kétféle értelmezés közé nem lehet éles határvonalat húzni. Arról különösebben nem kell szólnunk, hogy a szókincs kutatásának jellegétől, minőségétől függően beszélhetünk általános és különleges, leíró és történeti,

összehasonlító és összevető stb. lexikológiáról. Viszont témánk lényegéhez közelebb visz, ha szemügyre vesszük a tágabb értelemben használt lexikológia leglényegesebb kérdéseit, magának a tudományterületnek a differenciálódását. E szerint az egészen tágan értelmezett lexikológia körébe tartoznak a következő kutatási területek (tudományos diszciplínák): 1. a szűkebben értelmezett lexikológia (azaz: az egyes nyelvek szókincsének sajátosságait vizsgáló diszciplína); 2. az etimológia; 3. a szóképzés; 4. a frazeológia; 5. a szemasziológia és 6. az onomasziológia (I. LEVKOVSKAJA, K. A., Tyeorija szlova i principi jejo posztroenyija i aszpekti izucsenyija lekszikeszkozgo materiala. Moszkva, 1962. 25).

4. A szűkebb értelemben vett lexikológia lényegét egy-két mondat erejéig már érintettem. Maga az etimológia, mely szintén a szavakat vizsgálja, mégpedig az ún. holt vagy elhomályosult szavak eredeti jelentésére kíván fényt deríteni, ezáltal mintegy feltárva a szó jelentése kialakulásának forrásait. (Ezért beszélhetünk a szó etimológiai jelentéséről és magáról az etimológiáról mint tudományos diszciplínáról.) Az etimológia e feladatának teljesítésében par excellence "történeti lexikológiának" tekinthető ellentétben az etimológiának azzal a változatával, amely a szavaknak az átlátszó, az érthető, az eleven etimológiájával foglalkozik, mely voltaképpen a hagyományos értelemben vett lexikológia, illetve a szemasziológia és az onomasziológia illetékességi körébe tartozik, sőt mivel ezeknek az ún. eleven etimológiájú szavaknak a szerkezete átlátszó, éppen ezért tanulmányozásuk egyúttal a szóképzéstan körébe vágó probléma is (vö. LEVKOVSKAJA 1962. 26–7; a további utalásokat l. uo.).

A szó legtágabb értelmében vett lexikológiának a között a hat diszciplínája között, amelyet a 3. pontban említettem, a legvitatottabb státusa a szóképzéstanak van. Mind a mai napig megoszlanak a vélemények a tekintetben, hogy a szóképzés része-e, társtudománya-e a lexikológiának, vagy pedig a grammatikának (az alaktannak) az illetékességi körébe tartoznak azok a kérdések, amelyeket vizsgál. Valószínű, a köztes állapot az elfogadhatóbb, ám a helyzetet szerfölött bonyolítja, ha figyelembe vesszük az amerikai deskriptív nyelvészek e kérdésben vallott felfogását, akik – egészen elnagyoltan szólva – nemcsak a tőszókat és a hagyományos értelemben vett morfémákat tekintik morfémáknak, hanem azokat a szóalakokat is, amelyek a szószerkezetek és a mondatok összetevői (vö. BLOOMFIELD, LEONARD, Jazik. Moszkva, 1968. 178–94).

5. Természetesen a frazeológia is, amely valamely nyelv vagy nyelvcsoporthoz tartozó állandósult szókapcsolatait, frazeológiai egységeit vizsgálja, szerves része annak a tudományegyetemesnek, amely a lexikológia körül csoportosítható. Mindazok a tudományos diszciplínák pedig, amelyekről az eddigiekben szóltunk, szorosan kapcsolódnak a szavak jelentéséhez, valamint a dolgok, tárgyak, jelenségek, folyamatok megnevezéséhez, mely szoros kölcsönhatásban áll a jelentéssel. A jelentés és a megnevezés legalapvetőbb elméleti és gyakorlati kérdéseit vizsgáló két tudományos diszciplína: a szemasziológia, szemantika, illetve az onomasziológia. A kettő közötti kölcsönhatás, a szerves kapcsolat abban nyilvánul meg, hogy a szemasziológiai, szemantikai (jelentéstani) vizsgálódásokban a kutatás a szótól halad

a jelentés felé, az onomasziológiai kutatás programja pedig a fogalomtól halad a szavakkal történő megnevezés felé. A két kutatási szempont közötti különbség jól érzékeltethető a két tudományterület német nyelvű megnevezésével: szemaszológia, a jelentéstan tudománya (Bedeutungslehre), az onomasziológia pedig a Bezeichnungslehre, azaz a fogalmak, jelenségek megnevezésének a tudománya. Itt jegyezzük meg, hogy a szemantika elnevezés jelenti magát a nyelvtudományi diszciplínát is, de jelentheti az általa tanulmányozott nyelvi egység, elem jelentését is (pl. a szó szemantikája, azaz jelentése). A magyar szakirodalomban az idegen elnevezések közül inkább a szemantika használata az elterjedtebb a szakterület megnevezésére, újabban azonban egyre jobban terjed a jelentéstan elnevezés.

6. Az onomasziológia, a megnevezés tudománya: a névtan legalább olyan mértékben differenciálódott az évtizedek folyamán, mint maga a lexikológia (l. a 3. pontban). Ily módon kialakult a tulajdonnevek jellegzetességeit tanulmányozó szakágazat, az onomasztika, mely maga is két ágra szakad: a személyneveket vizsgáló antroponímia és a földrajzi nevekkel foglalkozó toponímia, melyhez igen szorosan kapcsolódik, sőt beletartozik a hidronímia, a vizes területek (folyók, tavak, tengerek stb.) neveit vizsgáló tudományterület. Bármelyik itt említett tudományterület részletesebb vizsgálata külön tanulmányokat igényelne, ám pillanatnyilag ezek jellegzetességeinek ismertetésére még csak nem is utalhatunk. Itt csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy az antroponímiai és toponímiai vizsgálódások az esetek többségében történeti (diakrón) jellegűek, de lehetnek leíró szempontúak is. A névtannak bármelyik területét is vesszük szemügyre abból a szempontból, hogy a nyelvtudománynak mely ágával érintkezik, azt tapasztaljuk, hogy a nyelv legalsóbb szintjétől a legmagasabbig kimutatható az az elszakíthatatlan kapcsolat, mely egy személynevet vagy földrajzi nevet – mint a szókincs elemét – a nyelv egészéhez kapcsolja, mivel a hang- és alaktani változások éppúgy érinthetik (és érintik) a személy- és helyneveket, mint a nyelvnek, a szókincsnek bármely elemét.

A névtant szemlélettől függően tekinthetjük integráló tudományterületnek is. Ha a kutatás névtanközpontú, ami gyakorlati és módszertani szempontból jogosnak tekinthető, akkor a névtan integráló jellege lép előtérbe. Vagyis, ha a kutató egy régió, vagy egy kisebb terület személynév- vagy földrajzinev-rendszerét kívánja feltárni, ebben az esetben – úgymond – integrálja, felhasználja azoknak a tudományterületeknek az eredményeit, amelyek valamilyen formában kapcsolódnak a szóban forgó területhez. Példánk esetében: a személynév- vagy földrajzinev-rendszer vizsgálatában a kutató bevonja, "integrálja" a történettudomány különböző ágainak (település-, népesedéstörténet stb.) adatait, s ezzel már túlmutat a par excellence nyelvtudomány határain, és éppen ezáltal válik integráló tudománnyá. Ugyanez az eset ismétlődik meg akkor is, amikor a történészkutató fordul kutatási tárgyának megfelelően a névtan felé állításainak igazolására. Sőt továbbmenve: ma már nem túlzás a névtanról mint interdiszciplináris tudományterületről beszélni, amire a magyar tudományos életből is számtalan példát idézhetnénk (l. Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. BARTHA-CZEGLÉDY-RÓNA-TAS. Bp., 1977. és még több más tanulmányt szakfolyóiratainkban).

A névtan ma már jóval túllépte a nyelvtudomány határát, pontosan szólva: a névtan a már említett történettudományon kívül már régen felkeltette az irodalomtudomány érdeklődését is (lásd irodalmi névadás), de a szöveg- és szemponthoz sem érdektelen a név és a szöveg viszonyának a vizsgálata. Hogy művelődéstörténeti szempontból milyen jelentősége van a névtani kutatásoknak, azt jól bizonyítja a *Névtudomány és művelődéstörténet* című kiadvány (szerk. BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Bp., 1989) számos színvonalas tanulmánya.

Befejezésül csak annyit: névtani kutatások tekintetében sem magunk, sem a világ előtt nincs szégyellnivalónk. Az elmúlt három évtizedben névtani szakirodalmunk gazdagításához nem kis mértékben járult hozzá a most hatvanéves Hajdú Mihály kollégánk is, akinek ezúton is további jó egészséget és tudományos tevékenységében eredményes éveket kívánok.

MÁTÉ JAKAB

Egyszeri helységnevek a középkorban

Az "egyházi" vagy "vallási" helységneveinknek sajátos és pusztán mennyiségük alapján is igen jelentős csoportját alkotják a templomi védőszentekre, illetőleg templomcímekre utaló elnevezések. Noha pontos számukat különböző okok miatt sem időbeli metszetekben, sem pedig a kereszténységnek a reformáció térhódításáig (az egyszerűség kedvéért válasszuk korszakhatárukat 1526-ot!) tartó öt évszázadára vonatkozólag nem tudjuk megadni, és erre ezután sem leszünk képesek, a teljességre törekvő anyaggyűjtés és az adatok szigorú értékelése nyomán összeállított adattárban mennyiségük meghaladja az 1200-at. Ugyanazt a szentet az ország különböző pontjain számos egyház patrocíniumává választhatták, s a templomcímek mennyiségétől mindenképpen függően eltérő esélyük volt arra, hogy névátvonódással, azonos nyelvi formát öltve homonim helységnevcsoportokat alkossanak.

A hazai középkori tisztelettörténet kutatói azonban jól tudják, hogy a lehetséges patrónusok körének szinte beláthatatlan tágassága ellenére nálunk a címül választott szentek, szent titkok, szentként tisztelt fogalmak vagy tárgyak száma alig haladta meg a százat. És ezek előfordulása is roppant aránytalanságot mutatott, hiszen a valamivel több, mint 3000 ismert patrocíniumú középkori egyházi létesítmény nagy többsége csak néhány titulus között oszlott meg (*Szűz Mária, Szent György, Szent Miklós, Szent Márton, a Jézust jelölő Kereszt Úr és Szent Kereszt, Minden Szent*), az ellenkező oldalon pedig azok a címek helyezkedtek el, amelyek egyedülként vagy nagyon kevésszer fordultak elő Magyarországon tiszteleti térképén. Egyetlen templom, kápolna állt pl. *Szent Abdon* és *Szennen* (1332: Almágy, Gömör m.), *Szent Ágnes* (1413: Bács, Kolozs m.), *Szent Cirják* (1446: Baromlak, Küküllő m.),